

Bardoly István

„ÉPPEN EZEKBŐL ÁLLOTT AKKOR AZ ÉLETÜNK”

WILDE MARGIT ÉS FERENC 1944-ES FELJEGYZÉSEI ELÉ

Az utóbbi évtizedekben több olyan napló, vagy naplószerű feljegyzés is megjelent,¹ amelyek részben vagy egészben Magyarország történetének azt az időszakát örökítették meg, amikor „minden örület felé” kitérte „korhadt kapuit ez a kor”.² A Wilde-testvérek feljegyzéseinek itt közreadott részletei egy dologban bizonyosan eltérnek az említett művektől: a kis józsefvárosi lakásban évtizedek óta együtt élő testvérpár ugyanazokról az eseményekről, de egymástól függetlenül készítették feljegyzéseiket; egyikük kicsit érzelmesebben, másikuk szárazabban, adatoltabban.

„Én csak a nagy dátumokat tudom: az Aberystwyth-i utolsó leveledet Buns-kám, pontosan 5 és fél év előtt írtad!” – Wilde Margit e tömör megjegyzést 1945. december 1-én vetette papírra Angliában élő fiatalabb öccsének, a művészettörténész Wilde Jánosnak küldött levelében. Wilde Margit³ és idősebb öccse, Wilde

¹ Csak néhányat említve: Fenyő Miksa: *Az elsodort ország*. [1946] 2. jav. kiad. Budapest. 1986. – 3. kiad. 2014.; Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Sajtó alá rend. Illyés Gyuláné. Budapest, 1986.; Kemény Simon: *Napló 1942–1944*. Sajtó alá rend. Papp Anna, Kovács Béla. Budapest, 1987.; Radnóti Miklós: *Napló*. Sajtó alá rend. Radnóti Miklósné. Budapest, 1989.; Bálint Ármin: *Feljegyzések Gyula fiam részére. Napló 1944-ből*. Sajtó alá rend. Kelemen Ágnes Katalin. Budapest, 2014.; Illyés Gyula: *Ostromnapló 1945*. Sajtó alá rend. Horváth István. Budapest, 2014.; Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946*. Sajtó alá rend. Ferencz Győző, Nagy Zsejke. I-II. Budapest, 2014.; Zimándi Pius István: *Egy év története naplójegyzetekben (1944. március 19.–1945. március 17)*. Sajtó alá rend. Eschbach-Szabó Viktória. Budapest, 2015.

² Vas István: *Utókor*. (1944).

³ Wilde Margit (1884–1955) tanítónő, polgári iskolai tanár. A M. Kir. Állami Polgári Iskola Tanítóképző-Intézet (Paedagogium) elvégzése után 1902-től a Rigó utcai elemi leányiskolába tanított, majd 1912-től nyugdíjazásáig az 1911-ben alapított Fővárosi Pedagógiai Szemináriumban és gyakorlóiskolájában (Budapest VIII., Mária Terézia – ma Horváth Mihály – tér 8.) dolgozott, többek között beszéd- és értelemgyakorlatot, földrajzot, német nyelvet tanított. 1944. február 29-én a Székesfővárosi Tanítók Egyesülete tiszteletbeli taggá választotta. 1915-től tagja volt a Magyar Filozófiai Társaságnak. Beceneve a Wilde testvérek levelezésében: Tyumpi, Tyumpika, Marci, Marcika. Ld.: Wilde Margit: Vélemények a Pedagógiai Szemináriumról. *Népművelés – Új Élet*, 12. 1917. 206–208. Jankovits Miklós: Harmincéves a Fővárosi Pedagógia Szeminárium. *Néptanítók Lapja*, 75, 1942, 3. 160–163.; Lenkei István: „Margit néni”. *Nevelés*, 13, 1942/1943, 3. 141.; Mann Miklós – Hunyadi Zoltán – Lakatos Zoltánné: *A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium története*. Budapest, 1997. 53., 55., 56., 72., 92., 135.

Ferenc⁴ annak a sok millió embernek a sorsában osztozott, akiket évekre vagy egy életre elszakított a II. világháború családtagjaiktól. Mássá valójában az tette e kapcsolatot, amit a levélben nem mondott ki, mert nem kellett kimondania, hiszen tudták ők ezt szavak nélkül is; mivel a három Wilde-testvér az átlagtól eltérő, különös szimbiozisban élt. Ennek az érzelmileg és eseményekben oly gazdag kapcsolatrendszernek párját ritkító dokumentuma megbonthatatlan összetartozásukról, de kimeríthetetlen írásszenvedélyükről is tanúskodó levelezésük, amelyből már reprezentatív válogatást közöltünk az *Enigma* három korábbi számában, kibővítve többek között Balogh József, Éber László, Fogarasi Béla, Hoffmann Edith, Karl Maria Swoboda, Meller Simon, Petrovics Elek Wilde Jánosnak írt leveleivel.⁵ A Magyarországon maradt és pedagógusként dolgozó két Wilde testvér, Margit és Ferenc, akik özvegy édesanyjukkal éltek, majd annak halála után, családot nem alapítva együtt öregedtek meg, továbbá 1920 óta külföldön élő, gyorsan nemzetközi hírnevet szerző művészettörténész öccsük, Wilde János, illetve felesége, Gyárfás Júlia, ugyanis 1911, majd 1915–1917 és 1920–1967 között, azaz mintegy 50 év alatt, több ezer levelet váltott.⁶

⁴ Wilde Ferenc (1887–1968) jogász, tanár. Budapesti elemi és Felső Kereskedelmi Iskolákban tanított óraadóként, miközben a Budapesti Tudományegyetem jogi karán tanult, ahol 1917-ben doktorátust szerzett. 1915-ben, mint tartalékos népfelkelő, a pécsi 19. honvéd gyalogezrednél, illetve az esztergomi hadifogolytáborba vezényelt 7. őrszázalój III. századában szolgált. 1919. március 26-án Lukács György népbiztos a Műkincseket Társadalmasító Bizottság jegyzőkönyvvezetőjévé nevezte ki, majd Pogány Kálmán ezredparancsnokságán volt írnök. A Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartása miatt 1919. szeptember 1-én vizsgálat indult ellene. A Főváros 1919. évi augusztus 21-én tartott ülésén fegyelmi eljárás alá vonta, tanári állásából felfüggesztette, és pénzbüntetésre ítélte, majd 1924. december 18-án nyugdíjazta. Magántanítványok oktatásából tartotta fenn magát, de ő intézte Ferenczy Béni és Noémi munkáinak eladását is. 1925. április 29-én tárgyalta a Fővárosi tanácsülés a nyugdíjazását kimondó tanácsi véghatározat ellen benyújtott fellebbezését, de elutasították. 1929-től azonban ismét taníthatott elemi iskolában; 1940. augusztus 1-ével elemi iskolai igazgatóvá léptették elő, ahogy írta „iskola nélküli igazgatói fizetést élvezek”. Beceneve a Wilde testvérek levelezésében: Dudó, Duduri, Dudóka.

⁵ Wilde János és a bécsi iskola I–III. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 21. 2015. No. 83., 84., 85.

⁶ A Wilde család levelezésének magyarországi anyaga két gyűjteményben található: 1.) a Magyar Nemzeti Galéria Adattárában, ltsz. 20151/1979. (családi levelek: 1911, 1915, 1917–1921, 1925–1926, 1930, 1932, 1934, 1936–1937, 1947–1953, 1956–1959, 1960–1962, 1965–1967, továbbá Balogh József, Éber László Ferenczy Béni, Fogarasi Béla, Meller Simon, Petrovics Elek, Tolnai Károly stb. Wilde Jánoshoz és Ferenchez intézett levelei); Szépművészeti Múzeum Könyvtára, Adattár: kéziratok, lapkivágatok, Ferenczy Béni és felesége Wilde Ferencnek írt levelei. Wilde János angliai hagyatéka szintén két gyűjteményben található Londonban: 1.) Courtauld Institute of Art (elsősorban kéziratai és képzőművészeti hagyatéka, pl. néhány Ferenczy Béni rajz is), b.) School of Slavonic and East European Studies (SSEES) Library, Wilde-gyűjteményének 11 dobozában. A jelenleg közölt anyag: WID/8.: Detailed account, in personal diary format of events in Budapest between June 1942 and October 1945 by Margit Wilde and personal and official correspondence (1942–1957). Jegyzék megtekinthető: <http://www.ssees.ucl.ac.uk/archives/widitem.htm>

Wilde János 1938-ig Bécsben élt, de az Anschluss után felmentették a Kunsthistorisches Museumban betöltött állásából felesége⁷ zsidó származása miatt; így előbb Hollandiába, majd Angliába mentek, ahova 1939-ben a National Gallery meghívására érkeztek. 1940-1941-ben előbb Skóciába, majd Kanadába internálták őket,⁸ mint ellenséges ország polgárát – Wilde 1927-től már osztrák állampolgár volt –, majd a wales-i Aberystwyth-ben éltek, ahová Londonból több múzeum anyagát is evakuálták. Két testvérével kapcsolatuk 1940 közepétől 1945 novemberéig megszakadt, bár az itthoniaknak nem egy, olykor kalandos levélküldési lehetőséget is mérlegelniük kellett.⁹ A Magyarországon maradt rokonok 1940. október 25-én értesültek arról, hogy Kanadába telepített testvérüktől ne reméljenek választ, mert az internáltaknak nem kézbesítenek postát. Egy rövid ideig – az Egyesült Államokba emigrált Holló Gyula, illetve a Gyárfás rokonság és baráti kör révén – kaptak ugyan kisebb híreket, a forrás azonban egy idő után elapadt. Ezt Wilde Ferenc szomorúan regisztrálta 1942. november 29-én: „meglátogattam Holló nagymamát, betegesen feködt, s nagyon szomorúan közölte, hogy unokahúga, Szekula Ágnes, ki eddig az unióval való levelezést közvetítette, Genfből megírta, hogy most már ne számíton

⁷ Gyárfás Júlia (1895–1970) művészettörténész, apai és anyai részről is zsidó származású volt. Édesapja és gyermekei 1903-ban belügyminiszeri engedéllyel változtatták Guttmann nevüket Gyárfásra. (*Buda-pesti Közlöny*, 1903. október 21. 1.) Wilde Jánossal 1930. február 6-án házasodtak össze Bécsben.

⁸ „Két év előtt, 1940. június 2-án írtad hozzánk utolsó leveledet Aberystwyth-ből (az ideérkezett 1940. november 19-én, tehát 5 hónap és 19 nap múlva), olyan szépen, olyan szívhez szólóan írtál benne, hogy ünnepnap mindig ahányszor elolvastam. Mert ezután a leveled után már csak egy levelünk van tőled, de az már Huytonból,” [...] „öröm meg bánat, aggodalom meg reménykedés kapcsolódott ahhoz a két levélhez (1940 karácsonyáról és 1941. április 26-ról), amit Gyulának írtál Kanadából, és ő eredetiben – a te kezded írása volt! – el tudta nekünk küldeni.” – írta Wilde Margit 1942. június 2-án.

⁹ Wilde Ferenc feljegyzéseiből: „Sajnos, hazaérkezve, semmiféle hír nem várt minket Pesten, csak egy VIII. 13-ról kelt [Ferenczy] Béni-levél, Pécsről, ahol Entz Béla professzor plakettjét mintázta (megvan nekem is, nem nagyon sikerült) – ilyen Béni, hogy aszongya »Pesten beszéltem Gentonnal, aki Rómából jövet újságolta, hogy Vollmann megszerezte a vatikáni állampolgárságot, s erre rögtön levelet kapott Inótól! [Tolnai Károly] A levélből semmi érdekeset nem tudott Genthon (némi hemzsegés és római sóvárgás, úgy látszik inkább a jó kapcsolat fenntartására!), de nekem most (lépcsőzetes az észjárásom!), az jutott eszembe, hogy adhatnék Genthonnak, vagy ha az megy előbb Rómába, Gerevichnek egy levelet, amit Vollmann elküldhetne talán. Nem gondolod, hogy ez nem volna rossz? Vollmann bizonyára, ha személyesen nem is, de hírből tiszteli Jancsit (az már a bonton-hoz tartozik műtörténészek közt), és talán szívesen megtehetné ezt. A Vatikán mint állam neutrális, in teris a dolog minden este lehetséges. Mi még egy hétig maradunk Pécssett, – ezért biztosan Genthont még ottan találom Pesten. Mégis írnál pár sort esetleg majd Pestre – én magam is szívesen írnék Jancsinak, ha neked nincs szükséged, vagy nem akarod ezt a lehetőséget felhasználni. Matyi még mindig Nürnbergben van.« Inkább azért írtam le, hogy lássátok, hogy milyen kalandos levélküldési lehetőségeket kellett néha elbírálnunk! Persze nem is feleltem rá, csak jóval később, annyira kilátszott a lóláb, hogy őt Genthonék quasi megbízták, hogy szerezze meg címedet; azt ugyanis – a szeméből láttuk – azt sose hitte el Béni, hogy mi nem tudjuk a címeteket.”

levélre Gyulától, ő nem írhat már nekik, mert Svájc és Amerika között beszűntették a postajárását. Ez nekünk is nagy csapást jelentett.” Öt és fél év telt el aggodalommal, félelemmel, szorongással a háború borzalmai közepette. Változást csak a háború vége, a kapcsolatok lassú helyreállása hozott: „De nagy nap volt jó Istenem az 1945. július 16., mikor megjött az a boldogító Vöröskeresztes lapotok május 15-ről nekünk szólóan.” [...] „Mert minket megsegített a jó Isten, már június 26-án volt egy jelünk tőletek az amerikai misszió egyik tagjától jött egy szóbeli érdeklődés, hogy Fürthné¹⁰ kívánja tudni, mi van a Wilde családdal. Július 2-án Gyula nővére Temesvárra kapott Gyulától egy sürgőnyt s abban: »Wilde’s well, well«, majd: „November 24-én az éjjeli híreknél ülünk a rádiónál, s egyszerre azt halljuk: Magyarország és Anglia között megnyílik a levélforgalom november 26-tól. Hát igazán most már szólni sem tudtunk a meghatottságtól. Ezt is megérvünk engedte a jó Isten. Rögtön elkezdtük a leveleket tervezni, írni, vasárnap volt másnap – és én 26-án reggel, azt hiszem, Budapestről az elsőnek adtam fel levelet” – emlékezett e napokra Wilde Margit.¹¹ Amikor Wilde ifjúkori ismerősének, Balázs Bélának egykori egyetemi társa, aki az amerikai kolónia tagja volt, és Londonba készült utazni, 1945. december elején felajánlotta, hogy elviszi levelüket, gyors ütemben összeállították küldeményüket: „melékletként csatolva az 1940. júniustól 1942. novemberig tartó eseménynaplót”. Ez a küldemény december 17-én indult útnak, amit 1946. július 30-án követett a második. Az első küldemény összeállítására Wilde Ferencnek csak néhány napja maradt, ahogy írta „vegyétek hozzá, hogy a hivatalban fűtetlen, tehát 0°-ú helyiségben dolgoztam félháromig” dermedni kezdő ujjakkal. (A második adag elkészítésére több ideje jutott, ezért is kidolgozottabb és bővebb.)

Wilde Margit és Ferenc feljegyzései más-más módon készültek. Wilde Margit 1942. június 2-a óta írta „a »levél«-t azzal, „hátha egyszer nagyon hirtelen alkalom adódik s folytathatjuk a megszakadt levelezést, hát legyen készen egy pár (!) levél. Készen is lett 1944. december 26-ig egy csomó följegyzés (62 ilyen oldalon), híven visszatükrözve annak a 2 és fél évnek minden eseményét. Akkor már nem bírtam tovább írni, olyan zaklatottá tette életünket az ostrom, s ami utána következett. Csak 8 hónap után, 1945. augusztus 19-én tudtam újra, most már a II. fejezetbe rendezni, mikor itt volt a Vöröskereszt lapotok megnyugtató-boldogító híreitekkel. Ebbe a II. fejezetbe beleírtam aztán röviden, ezúttal csak 4 oldalon, hogyan vészeltük át az ostrom nehéz heteit, s az utána következő idők félelmeit.” Wilde Ferenc feljegyzéseinek bizonyosan volt egy nyers változata s annak alapján állította össze a letisztított változatot, ő nemcsak a saját, de több esetben nővére feljegyzéseibe is tett utólagos betoldásokat olyan hírekről, amelyek a háború után jutottak tudomására.

Terjedelmi okokból most csak az 1944. március 18. – december 31. közötti időszakra vonatkozó feljegyzéseket adhatjuk közre a megértést segítő jegyzetekkel, azonban eltekintve a ma már köztudott történelmi események taglalásától, és lemondva arról is, hogy összevevük ezeket más korabeli feljegyzésekkel. A két páru-

¹⁰ Wilde János egykori bécsi szállásadója.

¹¹ Wilde Margit leveléből, 1946. augusztus 19-én és 1945. december 1.

zamosan futó feljegyzés egyes részeit az időrend sorrendjében egymás alá szerkesztettük; az egyes részek szerzőjét (WM) (WF) monogrammal különböztettük meg.

Nem pusztán az események megőrkítésének-átörökítésének ridegen leltározó szándéka vezette a Wilde-testvéreket, hanem a kitartó ragaszkodás életük talán legfontosabb tartalmához, a családi együttes, ha csak virtuális, de minden körülmények közti egybentartásához. Elmondani mindig, akkor is, éppen mi az élet, mi az életük, ezernyi levélben. Ahogy azt Wilde Ferenc is megfogalmazta 1945 decemberében: „Sok részletén ennek az elsüllyedt világba visszavezető »esemény«-sorozatnak biztos nevetni fogtok ma már, t. i. azon, mennyire nincs már számotokra - s számunkra - jelentősége ezeknek a dolgoknak, - de akkor volt, éppen ezekből állott akkor az életünk, s akkor láthatjátok csak hűen és igazán, hogy hogyan vegetáltuk át ezt a hat esztendő, ha türelemmel végigrágódtok rajta.”

Wilde Margit és Ferenc feljegyzéseinek közreadására nem kerülhetett volna sor, ha Veszprémi Nóra angliai tanulmányútjának értékes ideje alatt nem talált volna arra módot, hogy fényképfelvételeket készítsen a dokumentumokról, nagylelkű és önzetlen segítségéért illesse itt is köszönet.

Az angliai Wilde-hagyaték, mely zömében magyar nyelvű leveleket tartalmaz, és mintegy az itthon található több folyóméternyi anyag másik felének tekinthető, hiszen zömében a Wilde-testvérek válaszleveleiből áll, a hozzáférési nehézségek miatt mindezüdig teljesen feldolgozatlanul maradt. Az angliai hagyatékban talált párhuzamos levélnaplók elé betoldjuk Wilde János egy fiatalkori, kéziratban maradt pályaművének bevezetőjét, Gosztonyi Ferenc magyarázatával. A dolgozat, mely 1911-ből származik, világosan jelzi szerzője korán jelentkező igényét a nemzetközi tájékozódásra - s e momentum talán fényt vet arra is, miért vezetett szinte törvényszerűen a hazájához, családjához és a második otthonául választott Szépművészeti Múzeumhoz, a „Muzihoz” olyannyira kötődő tudós útja mégis idegenbe, olyan messzeségekbe, ahová szerettei levelei is már csak a viharos tengerbe vetett palackpostaként tudták követni.

Az *Enigma* megelőző három Wilde-számát a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottsága „Opus Mirabile - az év művészettörténeti publikációja” díjban részesítette. Abban a reményben adjuk közre ezt a negyedik kötetet, hogy témája és szinte páratlan forrásértéke okán felkelti más tudománysszakok művelői, így a történészek, és a második világháború, Budapest ostroma és a német megszállás története iránt érdeklődő olvasók figyelmét is.